

e literatura, do której wprowadzono
 stary zegar wodny. Ich doba dzieliła
 godzin nocy). Sporządzili kalendarz
 . Wylew Nilu na wysokości miasta
 zdy Syriusz i to wydarzenie stanowiło
 65 dni i trzy pory roku, miał 12 trzy-
 darz stał się podstawą opracowania
 egoriańskiego, używanego do dziś.

ta, który pisał, że chłop egipski nie
 a niego pracuje rzeka Nil. Czy zgo-
 jeszcze wspomagało pracę chłopca

czcili faraona jako boga. Podaj do-

j ją uzupełnić, wykorzystując infor-
 wa Prusa *Faraon* lub jej adaptacji
 lerowicza.

	Obowiązki

lum. M. Dolińska, Warszawa 1997.
 ytna, red. M. Jaczynowska, Warszawa 2000.
 orzanina, tłum. J. Aksamit, Warszawa 1999.

3. Cywilizacje Indii i Chin wielkim kręgiem kulturowym starożytności

- Osadnictwo w dolinie Indusu rozpoczęło się w III tysiącleciu p.n.e., a około 1500 r. p.n.e. ludy kultury Indusu zostały podbite przez indoeuropejskich Ariów.
- W Indiach społeczeństwo było podzielone na cztery kasty, czyli odrębne grupy ludności.
- Nad Huang-ho (Złotą Rzeką) w Chinach w V tysiącleciu p.n.e. rozpoczął się proces osadnictwa, a w II tysiącleciu p.n.e. powstało państwo starochińskie, którym rządził cesarz, nazywany Synem Niebios.
- Na Dalekim Wschodzie ukształtowały się różnorodne systemy religijne i filozoficzne: wedyzm, braminizm, hinduizm, buddyzm, konfucjanizm i taoizm.
- Cywilizacje Indii i Chin osiągnęły bardzo wysoki poziom rozwoju nauki i techniki, dokonano wielu odkryć i wynalazków.

Warunki naturalne Indii i Chin

Czynniki geograficzne, podobnie jak w wypadku kultur Mezopotamii i Egiptu, odegrały pierwszoplanową rolę w powstaniu dwóch wielkich kręgów cywilizacyjnych na Dalekim Wschodzie – Indii i Chin.

Osadnictwo w dolinie Indusu sięga około 2500–1700 r. p.n.e. Prowadzone w latach dwudziestych XX w. badania archeologiczne ukazały pozostałości wspaniałych miast: Harappy i Mohendžo-Daro. Miały one kanalizację i wodociągi oraz budowle z wypalanej cegły. Podstawowe zajęcie mieszkańców stanowiły prace rolne. Uprawiano pszenicę, jęczmień i prawdopodobnie po raz pierwszy bawełnę, hodowano także bydło. Dobrze rozwinięte było rzemiosło i pismo. Posągi, rzeźby oraz obwarowania miast świadczą o wysokim kunszcie rzemieślników i budowniczych kultury Indusu. Z Iranu i Tybetu sprowadzano złoto, miedź, cynę, a także budulec kamienny, którego brakowało w dorzeczu Indusu.

Kolebką cywilizacji chińskiej były dwie doliny rzek: Huang-ho i Jangcy, gdzie już w V tysiącleciu p.n.e. pojawiły się pierwsze osady. Udokumentowany początek cywilizacji datuje się na czas rządów dynastii Szang (1766–1122 r. p.n.e.). Klimat panujący nad Huang-ho był chłodniejszy, a obszary żyzne, lessowe, lepsze niż nad Jangcy. Osadnicy – chłopcy osuszali grunty i zagospodarowywali je, tworząc pola uprawne, na których sadzono ryż i inne zboża oraz warzywa. Uprawę ziemi usprawniło wynalezienie żelaznego pługa. Chińczycy już w II tysiącleciu p.n.e. poznali metody wytopu brązu. Jako paliwo wykorzystywali ropę naftową i gaz ziemny. Na wysokim poziomie stała produkcja porcelany, do której wypalenia potrzebna jest bardzo wysoka temperatura (ok. 1280°C), co z kolei miało wpływ na rozwój hutnictwa. Hodowla jedwabników i produkcja delikatnych tkanin jedwabnych wymagała ogromnego kunsztu i znana była już w początkach cywilizacji chińskiej. W średniowieczu powstał nawet tak zwany „jedwabny szlak”, którym tkaniny te przewożono do Europy i na Bliski Wschód. Jedwab, wyroby z żelaza i kości słoniowej przyczyniły się do rozwoju kontaktów władców chińskich z ludami Indii, a w okresie późniejszym z Rzymianami.

początki
 osadnictwa
 w dolinie
 Indusu

osadnictwo
 nad Huang-ho
 i Jangcy

Ustrój społeczno-polityczny w Indiach

Ludy kultury Indusu, które od stuleci były w stanie regresu cywilizacyjnego, zostały około 1500 r. p.n.e. podbite przez indoeuropejskich Ariów, mających bardziej rozwiniętą technikę wojenną. W przeciągu kilku wieków Ariowie zdominowali ludność, ale również przejęli wiele jej elementów kulturowych.

kasta (hiszp. *casta* – rasa, ród)
– ściśle zamknięta grupa społeczna, której odrębność, wynikająca z przepisów religijnych czy prawnych, jest zwykle usankcjonowana zwyczajowo

Kilka wieków trwał proces tworzenia się systemu czterech kast, funkcjonującego oficjalnie w Indiach jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w. i nadal istniejącego w świadomości wielu mieszkańców Indii. Przynależność do kasty wynikała z urodzenia i zmiana kasty na wyższą była prawie niemożliwa. Najbardziej uprzywilejowane kasty stanowili **kapłani** (brami) i **wojownicy** (kszatriowie). Kastą pośrednią byli wolni **chłopi** oraz **rzemieślnicy** (wajsjowie), a najniższą – **ludność podbita** (siudra). Jeszcze niżej w hierarchii społecznej znajdowali się **niewolnicy**, którzy rekrutowali się z jeńców wojennych. Przynależnością kastową nie byli objęci „**niedotykalni**” (pariasi), czyli ci, którzy zostali usunięci z kasty lub zajmowali się na przykład zmarłymi bądź zabijaniem zwierząt.

zjednoczenie państw Indii

Około 500 r. p.n.e. Indie były podzielone na kilka państw, na czele których stali królowie. Dochodziło do walk i wojen, a także do najazdów innych ludów. Część Indii – Pendżab i dolina Indusu – dostała się pod panowanie perskie. Do Indii dotarła także jedna z wypraw Aleksandra Wielkiego. Około **312 r. p.n.e.** doszło do zjednoczenia państw i utworzenia jednego królestwa pod władzą dynastii Mauriów. Po śmierci Asioki, najwybitniejszego króla tej dynastii, państwo podupadło. W ciągu kolejnych wieków poszczególne obszary Indii dostawały się przejściowo pod panowanie plemion baktryjskich (I w. p.n.e.), by w końcu V w. n.e. zostać podbite przez Hunów.

Kształtowanie ustroju społeczno-politycznego starożytnych Chin

powstanie państwa chińskiego

Od około V tysiąclecia p.n.e. na terenie Chin rozpoczyna się proces osadnictwa, w którym uczestniczą liczne ludy: rdzenni Chińczycy, plemiona mandżurskie i ludy spokrewnione z Tybetańczykami. Trwający tysiące lat proces doprowadził w końcu **II tysiąclecia p.n.e.** do powstania w dolinie Huang-ho państwa, w którym rządy sprawowała dynastia Szang. W ciągu kolejnych stuleci państwo powiększyło swój obszar o teren Mandżurii, doliny rzeki Jangcy, Mongolii. Jego granice sięgnęły pasma górskiego Hindukuszu i obszarów dzisiejszego Wietnamu. Rozkwit państwa starochińskiego przypada na panowanie **Szy Huang-Ti** (221–210 r. p.n.e.). Zjednoczył on rozbite na dzielnice ziemie, tworząc scentralizowaną monarchię. Dokonał wielu reform, między innymi ujednolicił pismo, miary i wagi, zniósł dziedziczość urzędów. W celu zabezpieczenia północnej granicy państwa przed najazdami wojowniczych koczowników z głębi kontynentu azjatyckiego zlecił rozpoczęcie budowy Wielkiego Muru.

utworzenie scentralizowanej monarchii

Wielki Mur
Wzniesienie przed najazdem cesarza Szy ce lat. Mur Morza Żółtego go przew kamieniami zatrudnion głównie ch

Od III stało się c władzę, n -Ti. Wład że został; podkreśli chińskich sposób k dowódcą rozkazy y niowej hi

Najlicz mania by zała do a kładane wojnami chłopski upadku W wynik

Religie In

Liczne lat temu ligii Indi ład zosta dować n

¹ *Wedy* (sac stów relig europejsk

eci były w stanie regresu cywiliza-
 . podbite przez indoeuropejskich
 i technikę wojenną. W przeciagu
 udność, ale również przejęli wiele

ia się **systemu czterech kast**, funk-
 ze w latach pięćdziesiątych XX w.
 ielu mieszkańców Indii. Przynależ-
 miana kasty na wyższą była prawie
 vane kasty stanowili **kapłani** (bra-
 ą pośrednią byli wolni **chłopi** oraz
 - **ludność podbita** (siudra). Jeszcze
 wali się **niewolnicy**, którzy rekruto-
 ależnością kastową nie byli objęci
 rzy zostali usunięci z kasty lub zaj-
 ż zabijaniem zwierząt.

dzielone na kilka państw, na czele
 lo walk i wojen, a także do najaz-
 idżab i dolina Indusu – dostała się
 tarła także jedna z wypraw Alek-
 e. doszło do zjednoczenia państe-
 pod władzą dynastii Mauriów. Po-
 óła tej dynastii, państwo podupa-
 zczególne obszary Indii dostawały
 nion baktryjskich (I w. p.n.e.), by-
 ez Hunów.

Wzrost starożytnych Chin

erzenie Chin rozpoczyna się proces
 czne ludy: rdzenni Chińczycy, ple-
 one z Tybetańczykami. Trwający ty-
 u **II tysiąclecia p.n.e.** do powstania
 którym rządy sprawowała dynastia
 istwo powiększyło swój obszar o te-
 Mongolii. Jego granice sięgnęły pa-
 ów dzisiejszego Wietnamu. Rozkwit-
 ła na panowanie **Szy Huang-Ti**
 ozbite na dzielnice ziemie, tworząc
 ił wielu reform, między innymi ujed-
 iedziczność urzędów. W celu zabez-
 i przed najazdami wojowniczych ko-
 tyckiego zlecił rozpoczęcie budowy

Wielki Mur Chiński

Wznoszenie muru, mającego bronić państwa chińskiego przed najazdami koczowników, rozpoczęto za panowania cesarza Szy Huang-Ti. Budowa trwała przez prawie 2 tysiące lat. Mur długości 6300 km rozpoczyna się od brzegu Morza Żółtego i biegnie w kierunku zachodnim. Budowano go przeważnie z gliny i żwiru, a na zewnątrz obkładano kamieniami i ceglami. W niektórych okresach liczba osób zatrudnionych przy jego budowie wynosiła 2 miliony, głównie chłopów i żołnierzy.

Od III w. p.n.e. państwo chińskie, które wcześniej było królestwem, stało się cesarstwem. Głową państwa był cesarz sprawujący despotyczną władzę, nazywany Synem Niebios. Pierwszym cesarzem był Szy Huang-Ti. Władza cesarska była usankcjonowana religijnie, uważano bowiem, że została dana przez bogów. Powszechny był kult osoby cesarza. Aby podkreślić swoje boskie pochodzenie i magiczne prerogatywy, wielu chińskich cesarzy nigdy nie opuszczało swego pałacu, unikając w ten sposób kontaktu ze zwykłymi śmiertelnikami. Cesarz był najwyższym dowódcą wojskowym, kierował polityką państwa i nadawał urzędy. Jego rozkazy wykonywała rzesza urzędników na różnych szczeblach 20-stopniowej hierarchii. Urzędnicy stanowili szlachtę w państwie chińskim.

Najliczniejszą grupę ludności tworzyli chłopci, których źródłem utrzymania był uprawiany przez nich kawałek gruntu. Pozostała ziemia należała do arystokracji, której chłopci płacili daniny i uprawiali grunty. Nakładane na ludność wiejską znaczne ciężary, związane z prowadzonymi wojnami i utrzymaniem administracji, były częstym powodem powstania chłopskich, z których pierwsze (209–207 r. p.n.e.) doprowadziło do upadku dynastii Cin. Duży odsetek ludności stanowili też rzemieślnicy. W wyniku działań wojennych wzrosła liczba niewolników.

Religie Indii i Chin

Liczne rytuały, obrzędy i obyczaje zostały zapisane w powstałych 5000 lat temu księgach *Wedy*¹. *Wedy* stanowią podstawę najstarszej znanej religii Indii – wedyzmu. Czczone przez **wedyzm** siły przyrody i kosmiczny ład zostały z czasem upersonifikowane. Wokół człowieka miał się znajdować niewidzialny świat, wypełniony demonami, duchami i geniuszami.

¹ *Wedy* (sansk. – wiedza, pismo święte) – pochodzące z ok. 2500 do 500 r. p.n.e. zbiory tekstów religijnych, składające się z 4 ksiąg – wed; najstarsze zabytki religijnej literatury indoeuropejskiej.

despotyczna
 władza cesarza
 i jego kult

animizm (łac. *anima* – dusza) – pogląd, według którego rośliny, zwierzęta, zjawiska przyrody i rzeczy posiadają duszę

reinkarnacja (łac. *re* – ponownie + późnołac. *incarnatio* – wcielenie) – wiara w wielokrotne odrodzenie się człowieka po śmierci przez wstąpienie jego duszy w inne ciało; metempsychoza (gr. *metempsychosis* – wędrówka dusz)

Przybyli na teren Indii Ariowie wprowadzili własne wierzenia i bóstwa. Ich religia, oparta na wierze w bóstwa przyrody: wodę, ogień, wiatr i słońce, miała charakter animistyczny.

W połowie I tysiąclecia p.n.e. z wedyzmu wykształcił się **braminizm**. Najwyższym bogiem tej religii był Brahma, od którego zaczynało się wszelkie życie. Do niego też po śmierci podążała każda dusza, przechodząc przez wiele wcieleń – reinkarnacja. Z tą wiarą wiązało się specyficzne pojmowanie czasu życia człowieka, przesuwającego się w kolejnych wcieleniach aż do znalezienia całkowitego ukojenia. Wierzono, iż dobre, bezgrzeszne życie pozwoli człowiekowi wcielić się w byt wyższy, a życie prowadzone źle zakończy się wcieleniem w byt niższy, na przykład zwierzę lub roślinę. Życie było więc tylko kolejnym etapem na drodze do spokoju duszy. Kontynuacją wedyzmu i braminizmu był **hinduizm**. Początkowo była to religia swoście monoteistyczna: oddawano cześć jednemu Bogu, przejawiającemu się w różnych postaciach. Później hinduizm podzielił się na dwa wielkie odłamy, z których jeden za najwyższego Boga uznał Wisznu, drugi zaś Śiwę.

Indyjski bóg Śiwa

W hinduizmie proces malowania czy rzeźbienia jest obrzędem religijnym, a artysta musi się do niego dobrze przygotować. Przed przystąpieniem do pracy powinien oddać hołd bogu, którego będzie przedstawiał. Hinduistyczny panteon zawierał bardzo dużą liczbę bóstw przechodzących różnego rodzaju metamorfozy. Najpotężniejszymi byli: Wisznu – reprezentujący trwanie i porządek świata; Śiwa – stanowiący jego zagładę; Kryszna – będący bogiem natury, niosącym radość, Brahma – opiekun kapłanów, wcielenie prawa i pośrednik między ludźmi a bogami.

wyzwolenie ducha z więzów materii

Około VI w. p.n.e. członek rodu Gautama, Siddhartha, nazwany **Buddą** (Przebudzony), doprowadził do powstania na podłożu braminizmu nowej religii, zwanej **buddyzmem**. Doktryna tej religii zakładała, że człowiek powinien się wyzbyć wszelkich pragnień, osiągając w ten sposób absolutną mądrość, prowadzącą do nirwany. **Nirwana** jest stanem całkowitego spokoju i uwalnia duszę ludzką od bezustannego wcielania się w różne byty. Budda skupił wokół siebie grupę uczniów i ustanowił pięć zakazów: nie wolno zabierać drugiemu człowiekowi życia, nie wolno

brać tego
no mówi
no uwod
jów alko
kierowa
współczu
cha. Reli
ców i ro
Wschodz
stała o el

Budda

Największy
w chińskie
an). Poch
sana w sk
stać liczy 7
miejscowej
dzium.

W Chi
śliciel i fi
nie odwo
sprawied
i rozum
nie zasac
dzi do n
człowiek
życiem.
skrupula
wiązki, z
to władc
które na
stwo bęc

Konfucjus

Myśl filoz
duży wply
ideologia
ciel nie za
źródłami
ksiąg (Sy-
ta te były
nów urzę

wprowadzili własne wierzenia i bóstwa przyrody: wodę, ogień, wiatr, powietrze.

wedyzmu wykształcił się **braminizm**. W tym wierzeniach Brahma, od którego zaczynało się stworzenie, i w której podążała każda dusza, przecho-
dząca przez różne stany. Z tą wiarą wiązało się specyficzne kultowe ukojenia. Wierzono, iż dobre postępowanie prowadzi do wcielenia się w byt wyższy, a życie w byt niższy, na przykład zwierzę. W tym systemie tylko kolejnym etapem na drodze do wyzwolenia i braminizmu był **hinduizm**. Pojawia się tu ideał nonoteistyczny: oddawano cześć jednemu bóstwu w różnych postaciach. Później hinduizm stał się wielobóstwem, z których jeden za najwyższego uważano.

Indyjski bóg Śiwa

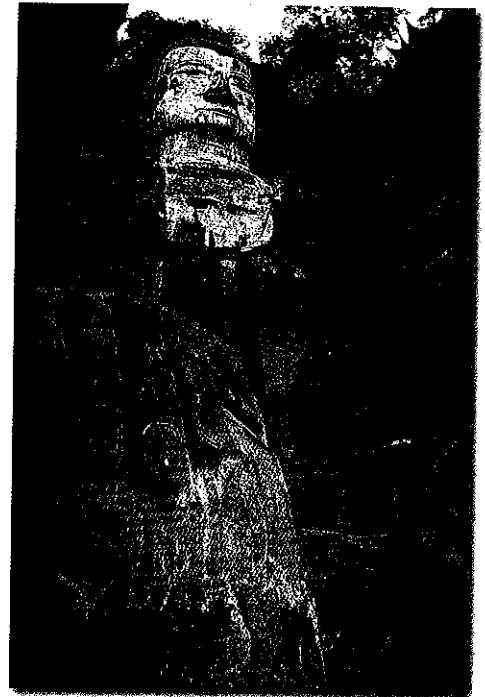
W hinduizmie proces malowania czy rzeźbienia jest obrzędem religijnym, a artysta musi się do niego dobrze przygotować. Przed przystąpieniem do pracy powinien oddać hołd bogu, którego będzie przedstawiał. Hinduistyczny panteon zawierał bardzo dużą liczbę bóstw przechodzących w różnego rodzaju metamorfozy. Najpotężniejszymi byli: Wisnu – reprezentujący trwanie i porządek świata, Śiwa – stanowiący jego zagładę, Krysna – będący bogiem natury, niosącym radość, Brahma – opiekun kapłanów, wcielenie prawa i pośrednik między ludźmi a bogami.

W Indiach u Gautama, Siddhartha, nazwany **Budda**, do powstania na podłożu braminizmu. Doktryna tej religii zakładała, że człowiek może osiągnąć w ten sposób wyzwolenie od pragnień, osiągając w ten sposób **nirwanę**. **Nirwana** jest stanem całkowitej wolności od bezustannego wcielania się w nowe ciała. Budda stworzył wokół siebie grupę uczniów i ustanowił pieczęć życia, nie wolno

brać tego, czego się nie otrzymało, nie wolno mówić rzeczy nieprawdziwych, nie wolno uwodzić cudzej żony, jak też pić napojów alkoholowych. Buddysta musi się kierować życzliwością, wyrozumiałością, współczuciem, radością i równowagą ducha. Religia Buddy znalazła wielu wyznawców i rozprzestrzeniła się na Dalekim Wschodzie. Z biegiem lat uzupełniona została o elementy z innych religii.

Budda

Największy na świecie posąg Buddy znajduje się w chińskiej miejscowości Leshan (prowincja Szechuan). Pochodząca z VIII wieku rzeźba została wyciosana w skale i przedstawia siedzącego Buddę. Postać liczy 72 m wysokości i 28 m szerokości. Według miejscowej legendy posąg ma zapobiegać powodziom.

W Chinach ogromną rolę odegrał żyjący w latach 551–479 p.n.e. myśliciel i filozof **Konfucjusz**. Przekonany o istnieniu bogów, w swej nauce nie odwoływał się do nich. Popierał harmonię życia, opartą na dobru, sprawiedliwości, szacunku dla drugiego człowieka, poddawaniu się woli rozumnych działań. Uważał, że droga ku temu wiedzie przez nauczanie zasad dobrego postępowania. Filozofia według niego nie doprowadzi do niczego, jeśli na pierwszym miejscu nie zostanie postawiony człowiek i jego zdolności do pokierowania swym życiem. Według **konfucjanizmu** każdy musi sumiennie wypełniać nałożone na niego obowiązki, zarówno państwowe, jak i rodzinne. Czy to władca, czy poddany, każdy ma obowiązki, które należy wypełniać, gdyż tylko wtedy państwo będzie sprawiedliwe.

życie oparte na zasadach dobrego postępowania

Konfucjusz (551–479 r. p.n.e.)

Myśl filozoficzna i etyczna Konfucjusza wywarła bardzo duży wpływ na życie społeczne Chin. Od 195 r. p.n.e. jego ideologia stała się religią państwową, mimo że sam myśliciel nie zajmował się zagadnieniami religijnymi. Głównymi źródłami zawierającymi poglądy Konfucjusza są: *Cztery księgi* (*Sy-szu*) i *Pięć ksiąg* (*Wu-cing*). Do 1905 r. n.e. dzieła te były podstawą chińskiego systemu oświaty i egzaminów urzędniczych.

życie podporządkowane duchowo-materialnej harmonii świata

wynalezienie porcelany

wynalezienie druku

opracowanie systemu cyfr arabskich

Mniej więcej w tym samym czasie, co Konfucjusz, żył **Lao-Cy**, twórca **taoizmu**, utożsamianego z buddyzmem. W przeciwieństwie do Konfucjusza odnosił się obojętnie do wartości przekazywanych przez przeszłość. Według niego człowiek sam nie może dojść do doskonałości. Uczył życia zgodnego z tao (chiń. *tao* – droga, tu: najwyższy byt moralny), w czystości, prostocie i samotności. Obydwaj filozofowie odegrali ogromną rolę w Chinach.

Indie i Chiny pozostawiły współczesności wiele wspaniałych odkryć i wynalazków. Od VI w. p.n.e. używany był w Chinach żelazny pług, znacznie podnoszący wydajność prac rolnych. Odkrycie to było możliwe dzięki rozwinięciu technologii wytopu metali. Chińczykom zawdzięczamy wynalezienie w VII w. n.e. porcelany, wyrabianej z gliny kaolinowej i skalenia. Tajemnica jej produkcji była tak pilnie strzeżona, że Europejczycy nauczyli się ją wytwarzać dopiero w XVIII w. W II w. p.n.e. w Chinach wynaleziono papier, początkowo używany nie do celów piśmienniczych, ale sanitarnych, odzieżowych i do pakunków. W VIII i IX w. n.e. wynaleziono druk, papierowe pieniądze, karty do gry. W XIII w. n.e. używano laki, otrzymywanej z żywicy drzewa lakowego, znano także jedwab. W działaniach wojennych wykorzystywano gazy trujące i proch strzelniczy.

W Indiach, gdzie podobnie jak na Bliskim Wschodzie naukę popierali i uprawiali kapłani, rozwinęła się medycyna oraz matematyka. Używane do dziś cyfry arabskie powstały w Indiach. Ich nazwa wzięła się stąd, że do Europy dotarły one za pośrednictwem Arabów. Prawdopodobnie Indiom świat zawdzięcza także grę w szachy.

Pytania i ćwiczenia

1. Jakie były najważniejsze osiągnięcia cywilizacji Indii i Chin? Oceń, które z nich budzą do dziś podziw.
2. Poszukaj w encyklopedii i słownikach informacji o życiu i działalności Buddy oraz Konfucjusza. Jakie były drogi ich życia? Dlaczego koncepcje religijne i filozoficzne buddyzmu i konfucjanizmu, popularne w starożytności, także współcześnie znajdują wyznawców? Co jest między nimi wspólnego?

Literatura pomocnicza

- M. Granet, *Cywilizacja chińska*, tłum. M. Kunstler, Warszawa 1995.
 P. Iwaszkiewicz, W. Łoś, M. Stępień, *Władcy i wodzowie starożytności. Słownik*, Warszawa 1998.
 R. Temple, *Geniusz Chin. 3000 lat nauki, odkryć i wynalazków*, tłum. J. Świercz, Warszawa 1994.

4. Kull

- Biblia jest Bliskiego
- Osadnictwo Swoje państwa i Fe
- Izraelici mion, któ
- Rozwój k
- Judaizm czątki się
- Biblia, kt

Powstanie

Święta tekstów re Palestyny. mi stanow położenie obiekt czę cia p.n.e. r miona An Amurru i l lecia p.n.e miccy Kan go Wscho wprowadz powtarzają gu, który z Na wyb nowych sz Zamieszki Dzięki ko handlowe. zwłaszcza chodnia c kolonie n

- 1 Biblia (gr. uważane pr XII a II w.
- 2 Nazwa poch
- 3 Nazwa poch Morza Śród

4. Kultura Izraelitów – tworzenie podwalin religii monoteistycznej

- *Biblia* jest źródłem informacji o życiu i dziejach Izraelitów oraz innych ludów Bliskiego Wschodu.
- Osadnictwo na terenach Palestyny i Syrii rozpoczyna się w III tysiącleciu p.n.e. Swoje państwa zakładali na tym obszarze Amoryci, semiccy Kananejczycy, Filistyni i Fenicjanie.
- Izraelici dotarli na teren Palestyny w XIII w. p.n.e. Byli podzieleni na 12 plemion, które zjednoczyły się w XI w. p.n.e.
- Rozwój królestwa Jerozolimy nastąpił za panowania królów Dawida i Salomona.
- Judaizm – religia Żydów – jest pierwszą wielką religią monoteistyczną. Jego początki sięgają II tysiąclecia p.n.e.
- *Biblia*, która w judaizmie stanowi tylko *Stary Testament*, jest świętą księgą Żydów.

Powstanie Królestwa Izraela

Święta księga Żydów i chrześcijan – *Biblia*¹ – jest nie tylko zbiorem tekstów religijnych, dziełem literackim, ale również źródłem do dziejów Palestyny i całego starożytnego Wschodu. Syria i Palestyna były obszarami stanowiącymi pomost pomiędzy krajami nad Eufratem i Nilem. Takie położenie geopolityczne i bogactwa naturalne czyniły z tych obszarów obiekt częstych najazdów i przetargów politycznych. Około III tysiąclecia p.n.e. na tereny Syrii i Palestyny dotarły z Mezopotamii semickie plemiona **Amorytów**². Utworzyły one w północnej Palestynie państwo **Amurru** i zbudowały miasto Hebron. Państwo to przetrwało do XII stulecia p.n.e. Również w III tysiącleciu p.n.e. swoje państwo utworzyli semiccy **Kananejczycy**³. Wiele elementów ich kultury przejęły ludy Bliskiego Wschodu, między innymi pismo sylabiczne i alfabet linearny, który wprowadzili już około III tysiąclecia. Religia Kananejczyków zawierała powtarzające się w wielu mitologiach Bliskiego Wschodu podanie o bogu, który zmartwychwstał.

Na wybrzeżu syryjskim, w miejscach zakończenia morskich i karawanowych szlaków handlowych powstały duże miasta – Sydon, Tyr i Byblos. Zamieszkiwała je ludność fenicka, nazywająca siebie **Sydończykami**. Dzięki korzystnemu położeniu miasta fenickie rozwinęły się jako centra handlowe. Fenicjanie prowadzili bardzo ożywioną akcję kolonizacyjną, zwłaszcza w I tysiącleciu p.n.e. Głównym kierunkiem ekspansji była zachodnia część basenu Morza Śródziemnego. Fenicjanie założyli swoje kolonie na Cyprze, Półwyspie Iberyjskim, Sycylii, Sardynii, Korsyce,

powstanie państw semickich na obszarze Syrii i Palestyny

rozprzestrzenienie się ludności fenickiej

¹ *Biblia* (gr. *biblion* – książka) – księgi *Starego Testamentu* (ST) i *Nowego Testamentu* (NT) uważane przez Żydów i chrześcijan za święte i natchnione przez Boga; ST powstał między XII a II w. p.n.e., NT między połową I w. a połową II w. n.e.

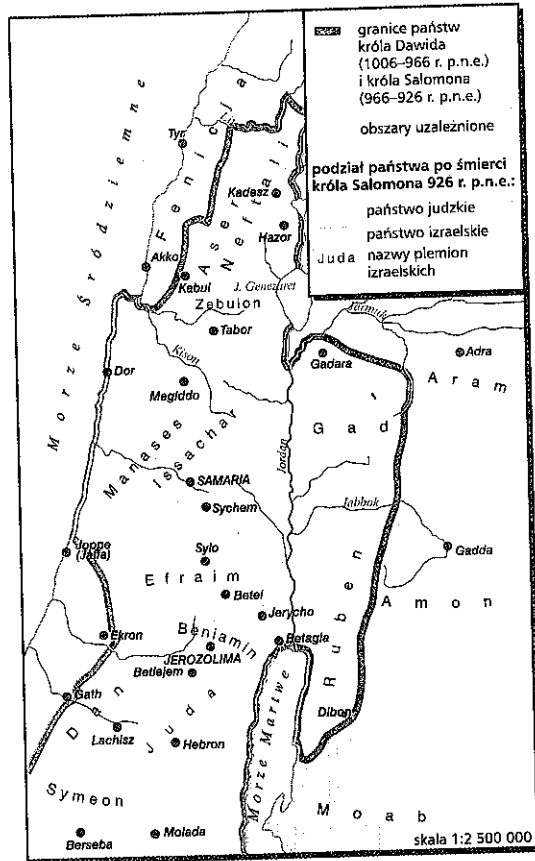
² Nazwa pochodzi od sumeryjskiego Amurru – kraju leżącego na zachód od Mezopotamii.

³ Nazwa pochodzi od starożytnej krainy Kanaan (Chanaan), leżącej na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego.

faktoria – punkt handlowy, osada handlowa

Balearach i w północnej Afryce. Jedną z największych faktorii fenickich stała się Kartagina. Fenicjanie wynaleźli w II tysiącleciu p.n.e. spółgłoskowe pismo alfabetyczne, składające się z 22 znaków.

Do Palestyny napływały także fale koczowniczych plemion z obszarów Anatolii (ludy morza) i z Pustyni Arabskiej (Aramejczycy i Hebrajczycy). Od Filistynów – jednego z ludów morskich – Palestyna wzięła nawet swoją nazwę. Jednak to **Hebrajczycy**⁴ odcisnęli najsilniejsze piętno na historii tej ziemi.

Palestyna w II/I tysiącleciu p.n.e.

Saul
pierwszym królem izraelskim

W XI w. p.n.e. Hebrajczycy zagrożeni przez Filistynów skonsolidowali się i utworzyli jedno królestwo. Ich pierwszy król, **Saul**, prowadził wojny z Filistynami, jednak dopiero **Dawid** (ok. 1000–965 p.n.e.), który był synem Jessego (Izaja), zakończył zwycięsko zmagania. Zdobył Jeruzolimę, która stała się stolicą monarchii, i rozszerzył granice państwa przez podbój plemion aramejskich i podporządkowanie Damaszku.

⁴ Hebrajczycy – jeden z ludów semickich zamieszkujących Mezopotamię przed 2000 r. p.n. Pisarze biblijni używali tego określenia wobec przodków narodu izraelskiego. W czasach późniejszych stało się synonimem Izraelitów.

Hebrajczycy stanowili luźny związek plemion, a proces ich osadnictwa w **Palestynie**, zwanej **Kanaanem**, trwał kilkaset lat i można go podzielić na dwa etapy. Pierwszy z nich polegał na pokojowym zasiedlaniu tych ziem przez oddzielnie przybywające plemiona. *Biblia* podaje, że protoplasta narodu izraelskiego **Abraham** przywędrował do Kanaanu z miasta Ur w Mezopotamii na czele swego plemienia. Jego potomkowie dotarli do Egiptu, gdzie się osiedlili w krainie zwanej Gossen. Złe warunki życia w Egipcie i próby przymuszenia Izraelitów do budowy miasta Tanis spowodowały, że pod wodzą Mojżesza około XIII/XII stulecia p.n.e. wywędrowali do Kanaanu, gdzie się osiedlili na stałe. Tworzyli tam organizacje plemienne. Po tem opanowane ziemie zostały podzielone pomiędzy członków 12 plemion. W ten sposób ukształtowały się nowe stosunki społeczne. Wyznacznikiem majątkowym – oprócz dotychczasowych stad bydła – stała się własność ziemi. Związek plemion był utrzymywany dzięki religijnemu przymierz. Przypominał nieco związek miast-państw, lecz nie był zarządzany odgórnie.

Struktury państwa

Swój narodził się pod panowaniem króla Salomona. Początkowo państwo było rozproszone, doszło do wojen, a stosunki z sąsiednimi państwami były napięte. W X w. p.n.e. państwo było podzielone na 12 plemion, a w IX w. p.n.e. państwo było podzielone na 12 plemion. W IX w. p.n.e. państwo było podzielone na 12 plemion. W IX w. p.n.e. państwo było podzielone na 12 plemion.

Świątynia Salomona. Odbudowana przez Salomona. Tożsamość świątyni jest niejasna, ponieważ budowle zbudowane w tym miejscu były poświęcone różnym bogom.

Po śmierci Salomona państwo izraelskie rozpadło się na 12 królestw. Przez długi czas państwo było podzielone na 12 królestw. Przez długi czas państwo było podzielone na 12 królestw.

⁵ Dla muz...

ną z największych faktorii fenickich leżeli w II tysiącleciu p.n.e. spólgłose się z 22 znaków.

le koczowniczych plemion z obszarów Arabskiej (Aramejczycy i Hebrajczycy) morskich – Palestyna wzięła naczy⁴ odcisnęli najsilniejsze piętno

ebrajczycy stanowili luźny związek, a proces ich osadnictwa w Palestynie, zwanej Kanaanem, trwał kilkadziesiąt lat. Można go podzielić na dwa etapy: pierwszy z nich polegał na pokojowym zajęciu tych ziem przez oddzielnie przybyłe plemiona. Biblia podaje, że przodkowie

przodkowie dotarli do Egiptu, gdzie osiedlili w krainie zwanej Gosen. Złoty wiek życia w Egipcie i próby przymusięcia Izraelitów do budowy miasta Tanis. Powodowały, że pod wodzą Mojżesza około XIII/XII stulecia p.n.e. wyemigrowali do Kanaanu, gdzie się osiedlili na stałe. Organizacje plemienne. Plemiona, które opanowane ziemie zostały podzielone między członków 12 plemion. W ten sposób ukształtowały się nowe stosunki społeczne. Wyznacznikiem majątkowym był liczebność dotychczasowych stad bydła – stała się własność ziemi. Związek plemion był utrzymywany dzięki religijnemu przymięciu. Przypominał nieco związek miast, lecz nie był zarządzany odgórnie. Władzę w nim sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę.

Przypominał nieco związek miast, lecz nie był zarządzany odgórnie. Władzę w nim sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę.

Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę.

Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę.

Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę.

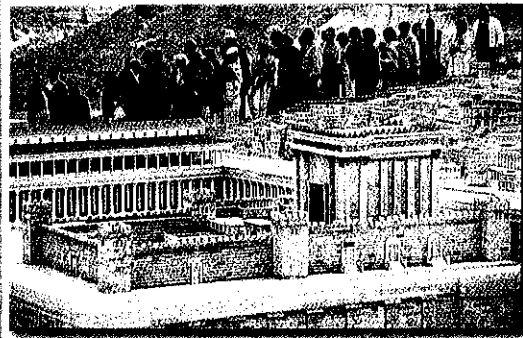
Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę.

Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę. Władzę w państwie sprawował król, który w razie potrzeby mógł zwołać radę.

Struktury państwa Izrael. Działalność króla Salomona

Swój największy rozkwit państwo Izrael przeżywało za panowania króla Salomona (965–932 r. p.n.e.), syna Dawida. Kontynuował on rozpoczęty przez ojca proces umacniania państwa. Za jego panowania nie doszło do większych konfliktów zbrojnych. Salomon utrzymywał dobre stosunki z państwami sąsiadującymi – Fenicją, Egiptem i Tyrem. Jego państwo było podzielone na 12 okręgów, z których każdy kolejno przez miesiąc musiał dostarczać daniny na dwór. Za panowania Salomona ufortyfikowano największe miasta oraz rozbudowano kopalnie, głównie miedzi. Bardzo prężnie rozwijał się handel. Izrael stał się nawet pośrednikiem handlowym między Egiptem a Azją.

Na panowanie Salomona przypada budowa Świątyni Jerozolimskiej. Została ona wzniesiona około 960 r. p.n.e. na świętej Skale znajdującej się na wzgórzu Moria. Dla wyznawców judaizmu jest to miejsce ofiary Abrahama⁵. Opis budowy świątyni znajduje się w biblijnej *Księdze Królewskiej*. Ta wspaniała budowla z cedrów libańskich i złota, wielokrotnie burzona i odbudowywana, była miejscem przechowywania Arki Przymierza z kamiennymi tablicami dekalogu.

Świątynia Salomona (rekonstrukcja)

Świątynię Salomona w Jerozolimie zburzyły w latach 587–586 p.n.e. wojska babilońskie Nabuchodonozora. Odbudowana i rozbudowywana, została w 70 r. n.e. całkowicie zniszczona przez Rzymian. Jediną pozostałością świątyni jest tak zwana Ściana Płaczu, będąca fragmentem jej muru. Na wzgórzu Moria w VII w. Arabowie zbudowali w miejscu świątyni meczet Omara, zwany Kopułą na Skale.

Po śmierci Salomona uzewnętrzniły się konflikty młodego państwa izraelskiego. Utrzymanie administracji i dworu wymagało dużych nakładów. Przeprowadzano spisy ludności, na podstawie których zwiększano daniny na rzecz króla, a także dziesięciny na rzecz świątyni w Jerozolimie. Niezadowolenie mieszkańców wzbudzały ponadto częste mobilizacje wojskowe oraz udział w robotach publicznych. Monarchia Salomona nie była

⁵ Dla muzułmanów – miejsce wniebowzięcia Mahometa.

podział państwa na 12 okręgów

budowa Świątyni Jerozolimskiej

Meczet Omara

rozpad państwa na dwa królestwa: Judę i Izrael

w tym odosobniona, gdyż podobnie działo się w ościennych państwach. W wyniku konfliktu państwo rozpadło się na dwa królestwa: Judę – na południu Palestyny i Izrael – na północy. Królestwo Izrael przetrwało do 721 r. p.n.e., kiedy to król Asyrii Sargon II zdobył stolicę Izraela Samarię.

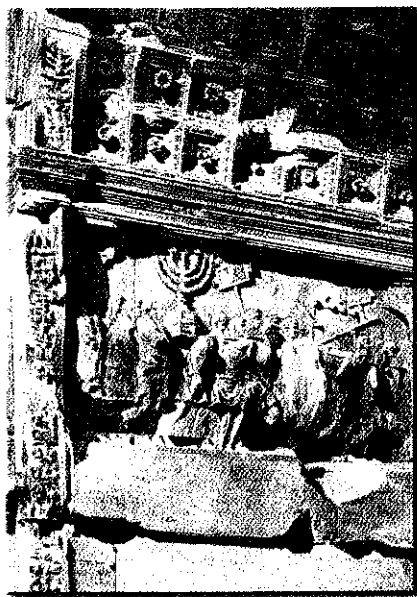
spalenie Jerozolimy przez Nabuchodonozora i początek „niewoli babilońskiej”

Judę w 587 r. p.n.e. podbił władca Babilonu Nabuchodonozor, który spalił Jerozolimę, a 20 tysięcy jej mieszkańców osiedlił między Tygrysem i Eufratem. Ta znana z *Biblii* „niewola babilońska” trwała do 539 r. p.n.e. Wtedy Babilon został zdobyty przez Persów i Żydzi⁶, od tego okresu tak nazywani, mogli powrócić do ojczyzny. Część ludności żydowskiej pozostała jednak w diasporze, czyli rozproszeniu. Czas „niewoli babilońskiej” umocnił religijnie Żydów, którzy żyli w obrębie swej gminy religijnej, zwanej kahałem, czekając na swego zbawcę mesjasza, który miał ich wyprowadzić z „domu niewoli”.

Judaizm. *Biblia* i jej znaczenie

powstawanie Starego Testamentu

Judaizm jest religią ukształtowaną w II tysiącleciu p.n.e., a jego powstanie wiąże się ściśle z historią Żydów. Jest to religia narodowa, gdyż w zasadzie wyznaje ją jeden naród. Świętą księgą judaizmu jest *Biblia*, którą w judaizmie stanowi tylko *Stary Testament*. Został spisany między XII a II w. p.n.e. w języku hebrajskim i aramejskim oraz częściowo w greckim. Za natchnione przez Boga i święte uważa się 24 księgi, które podzielone są na trzy działy: dział I to *Tora*, czyli *Pięcioksiąg: Księga Rodzaju, Księga Wyjścia, Księga Kapłańska, Księga Liczb i Księga Powtórzonego Prawa*. Dział II to *Prorocy*, dział III to *Hagiografy*, czyli *Księga Psalmów*. Wszystkie święte przedbiblijne dokumenty w języku hebrajskim zaginęły lub zostały celowo zniszczone. Zawierały one wiele mitologicznych opowieści z okresu, gdy plemiona hebrajskie były jeszcze wyznawcami politeizmu. Drugim ważnym źródłem poznania judaizmu jest *Talmud* – księga zawierająca prawa i przepisy religijne.

Plaskorzeźba z Łuku Tytusa z przedstawieniem menor

Siedmioramienny świecznik – menor – jest jednym z symboli judaizmu i Świątyni Jerozolimskiej. Po zakończeniu wojny żydowskiej i zdobyciu Jerozolimy przez Rzymian został wywieziony jako łup wojenny do stolicy Imperium. To wydarzenie upamiętnia jedno z przedstawień na Łuku Tytusa. Świecznik umieszczono w rzymskiej Świątyni Pokoju. Po złupieniu Rzymu przez Wandalów w 455 r. został wywieziony do Kartaginy, następnie w 534 r. do Konstantynopola, by w końcu powrócić do Jerozolimy jako dar cesarza Justyniana. Zaginął w niezanych okolicznościach.

⁶ Żydzi (hebr. *Jehudi* – Judejczyk) – początkowo nazwę tę odnoszono tylko do członków plemienia Judy, stopniowo objęła również Hebrajczyków i Izraelitów, zwłaszcza tych wyznających judaizm.

Według... z Izraelitar... cach. Złożc... drzewa, za... czynnikami... nowania Sa... przyniósł o... tów pozbaw... miejsca jej

Rekonstrukcj

Czas powstani... skrzynia) nie je... daje, że było to... ki Izraelitów z... anu, a więc w... niej Arkę przecl... i w Betel. Daw... górę Syjon, a... w Świątyni Jer... nęła w 587 r. p... Jerozolimy prz... zora. Według 1... ma być przechc... ce w Aksum (p

Jednym z... wotnie była... Izraelitów w... że z tradycją... szej wiosenn... i „końca roku... bat, czas poś... dzą Jom Kip

Dużą rolę... mesjasza, kt... stwa bożego

Pytania i ćw

1. Na podsta... nice międ...
2. Przeczytaj... w nim dos...
3. Dlaczego... charakter...
4. Jaką rolę...

działo się w ościennych państwach, a się na dwa królestwa: Judę – na południe. Królestwo Izrael przetrwało do roku 722 p.n.e., kiedy król Sargon II zdobył stolicę Izraela Samarię. W 587 r. p.n.e. król Babilonu Nabuchodonozor, który przeszedł z wyjątkiem na „stronę” Meszajaszę, osiedlił między Tygrysem a Eufratem „lud babiloński” trwała do 539 r. p.n.e. W 520 r. p.n.e. Persów i Żydzi⁶, od tego okresu tańca. Część ludności żydowskiej pozostawiono w Palestynie. Czas „niewoli babilońskiej” zakończył się powrotem Żydów do ziemi w 520 r. p.n.e. W tym czasie powstanie „niewoli babilońskiej” było w obrębie swej gminy religijnej. Zbawcą meszajaszę, który miał ich wy-

W II tysiącleciu p.n.e., a jego powstanie. Jest to religia narodowa, gdyż w zasadzie całą księgą judaizmu jest *Biblia*, która jest częścią *Testamentu*. Został spisany między innymi w języku aramejskim oraz częściowo w grece. Według tradycji uważa się 24 księgi, które podzielone są na: *Pięć ksiąg*: *Księga Rodzaju*, *Księga Liczb* i *Księga Powtórzonego Przymierza*; *Prorocy*, dział III to *Hagiografy*, czyli *Święte*. Wszystkie święte przedbiblijne w języku hebrajskim zaginęły lub zostały zapomniane. Zawierały one wiele mitologicznych i aramejskich wyznawcami politeizmu. Drugim źródłem poznania judaizmu jest *Talmud*, zawierający prawa i przepisy religijne.

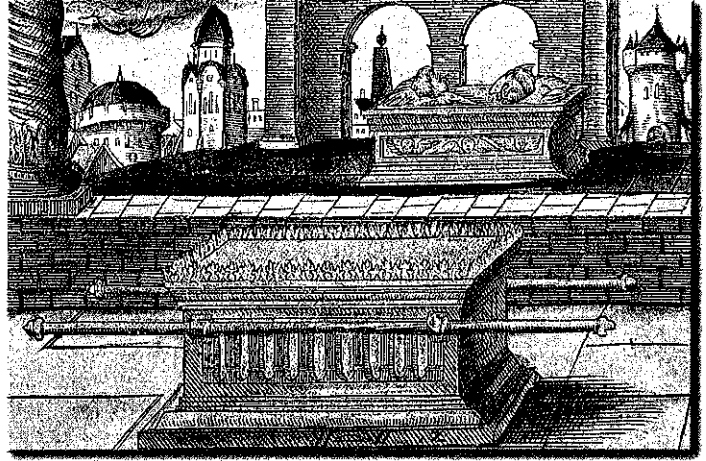
Luku Tytusa z przedstawieniem menor
Menora – świecznik – menora jest jednym z symboli Świątyni Jerozolimskiej. Po zakończeniu wojny żydowskiej Jerozolimy przez Rzymian został wywieziony do stolicy Imperium. To wydarzenie zostało przedstawione na *Luku Tytusa*. Świecznik został przedstawiony w rzymskiej Świątyni Pokoju. Po złupieniu Rzymian w 455 r. został wywieziony do Kartaginy, a następnie w 480 r. do Konstantynopola, by w końcu powrócić do Palestyny jako dar cesarza Justyniana. Zaginął w nieznanych okolicznościach.

W tym czasie nazwę tę odnoszono tylko do członków plemienia Lewi i Izraelitów, zwłaszcza tych wyznających

Według przekazu biblijnego Jahwe zawarł na górze **Synaj** przymierze z Izraelitami, przekazując Mojżeszowi dekalog na kamiennych tablicach. Złożono je w Arce Przymierza – pozłacanej skrzyni z akacjowego drzewa, zaginionej po upadku Jerozolimy. Wiara w Jahwe stała się czynnikiem jednoczącym plemiona w okresie walk z Filistynami. Za panowania Saula i Dawida kult Jahwe stał się dominujący. Ważną zmianę przyniósł okres „niewoli babilońskiej”. Wtedy bowiem religia Izraelitów pozbawionych ojczyzny stała się religią społeczności niezależnie od miejsca jej przebywania.

Rekonstrukcja Arki Przymierza

Czas powstania Arki (łac. arca – skrzynia) nie jest znany. *Biblia* podaje, że było to podczas wędrówki Izraelitów z Egiptu do Kanaanu, a więc w XIII w. p.n.e. Później Arkę przechowywano w Szilo i w Betel. Dawid przeniósł ją na górę Syjon, a Salomon umieścił w Świątyni Jerozolimskiej. Zaginęła w 587 r. p.n.e. po zdobyciu Jerozolimy przez Nabuchodonozora. Według tradycji koptyjskiej ma być przechowywana w bazylice w Aksum (północna Etiopia).

Jednym z najważniejszych świąt wyznawców judaizmu jest Pascha. Pierwotnie była związana ze świętem strzyżenia owiec, a po osiedleniu się Izraelitów w Palestynie stała się świętem zbioru jęczmienia. Wiąże się także z tradycją wyjścia Izraelitów z Egiptu i jest obchodzona w czasie pierwszej wiosennej pełni Księżyca. Na jesieni przypada święto winobrania i „końca roku”, zwane Świętem Szafasów. Cóż tydzień obchodzony jest szabat, czas poświęcony na modlitwę i wypoczynek. Raz w roku Żydzi obchodzą Jom Kippur, oddając się wówczas pokucie i prześląganiu za grzechy.

Dużą rolę w religii żydowskiej odgrywają prorocy i wiara w nadejście meszajaszę, który wyzwoli Żydów od wszelkiego zła i doprowadzi do królestwa bożego.

Pytania i ćwiczenia

1. Na podstawie *Biblii*, encyklopedii i słownika tematycznego wskaż różnice między chrześcijaństwem a judaizmem.
2. Przeczytaj podany na następnej stronie tekst dekalogu. Jakie wartości w nim dostrzeżasz?
3. Dlaczego uważa się, że dekalog ma ponadczasowy, uniwersalny charakter? Czy współcześnie łatwo jest przestrzegać 10 przykazań?
4. Jaką rolę religia monoteistyczna odgrywała w czasach Salomona?

przymierze
Boga Jahwe
z Izraelitami

najważniejsze
święta
judaizmu

Tekst źródłowy

„Wtedy mówił Bóg wszystkie te słowa:

Ja jestem Pan, twój Bóg, który cię wywiódł z ziemi egipskiej, z domu niewoli.

Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie! Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią! Nie będziesz oddawał im pokłonu i nie będziesz im służył, ponieważ Ja Pan, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym, który karze występki ojców na synach do trzeciego i czwartego pokolenia względem tych, którzy Mnie nienawidzą. Okazuję zaś łaskę aż do trzeciego pokolenia tym, którzy Mnie miłują i przestrzegają moich przykazań.

Nie będziesz wzywał imienia Pana, Boga twego, do czczych rzeczy, gdyż Pan nie pozostawi bezkarnie tego, który wzywa Jego imienia do czczych rzeczy.

Pamiętaj o dniu szabatu, aby go uświęcić. Sześć dni będziesz pracował i wykonywał wszystkie twe zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem ku czci Pana, Boga twego. Nie możesz przeto w dniu tym wykonywać żadnej pracy ani ty sam, ani syn, ani twoja córka, ani twój niewolnik, ani twoja niewolnica, ani twoje bydło, ani cudzoziemiec, który mieszka pośród twych bram. W sześciu dniach bowiem uczynił Pan niebo, ziemię, morze oraz wszystko, co jest w nich, w siódmym zaś dniu odpoczął. Dlatego pobłogosławił Pan dzień szabatu i uznał go za święty.

Czuj ojca twego i matkę swoją, abys długo żył na ziemi, którą Pan, Bóg twój, da tobie.

Nie będziesz zabijał.

Nie będziesz cudzołożył.

Nie będziesz kradł.

Nie będziesz mówił przeciw bliźniemu twemu kłamstwa jako świadek.

Nie będziesz pożądał domu bliźniego twego. Nie będziesz pożądał żony bliźniego twego”.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich, Poznań–Warszawa 1990, s. 19–20.

Literatura pomocnicza

J. Bright, *Historia Izraela*, tłum. J. Radożycki, Warszawa 1994.

R. Graves, R. Patai, *Mity hebrajskie*, tłum. R. Gromacka, Warszawa 1993.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich, Poznań–Warszawa 1990.